

НАСТАЈАЊЕ ГЕОПОЛИТИЧКИХ
ЖАРИШТА У НАФТНИМ ЗОНАМА

Душан Пророковић
Универзитет „Унион – Никола Тесла“,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд
Зоран Килибарда
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Услед континуалног повећавања броја становника на планети, као и брзог индустријског развоја низа великих и многољудних земаља, потражња за нафтом као главним енергентом само ће расти. Пошто је она необновљиви природни ресурс, а девет десетина изворишта је већ откривено и стављено у функцију експлоатације, остаје само да се постави питање: када ће нафте нестати? Због тога се велики број аутора бави питањем „нафтног слома“. Овим појмом описује се тренутак када експлоатација нафте достиже свој врхунац, односно највећу могућу вредност. После тога почиње континуалан пад у експлоатацији и производњи који ће се завршити потпуним исцрпљивањем свих резерви на планети. Судићи по анализираним показатељима, управо присуствујемо „нафтном сломену“, што утиче и на цену сирове нафте. Само од 2000. године до данас она је на светском тржишту порасла шест пута. Високи профити узрокују све већу заинтересованост водећих геополитичких играча и крупног капитала за контролом, односно појачаном експлоатацијом овог ресурса. То може дугорочно дестабилизovati седам нафтних зона – геополитичких жаришта и довести до сукобљавања кључних геополитичких играча.

Кључне речи: *нафта, нафтни слом, нафтне зоне, геополитичка жаришта*

Увод

Питање прекомерне експлоатације необновљивих природних ресурса постало је, у другој половини 20. века, једно од најважнијих у међународним односима. Са становишта (гео)политичара и војних стратега ово питање се често разматра са ужег аспекта – као самостално. Циљ таквих анализа углавном је разрада планова о несметаном приступу или успостављању контроле над налазиштима необновљивих природних ресурса. Међутим, са становишта биолога, еколога и географа, на поменуто питање тражи се одговор у знатно ширем контексту, који обу-

хвата тему „исцрпљивања” природног капитала. У овом раду, због просторних ограничења и јасно дефинисане теме, биће направљен осврт са ужег становишта.¹

Природни ресурси су опште добро и заједничко богатство, па стога и њихова експлоатација и економска валоризација треба да буду контролисани и наменски усмерени. То се, пре свега, односи на необновљиве природне ресурсе. Под овом категоријом подразумевају се ресурси који не могу поново да настају, односно који се експлоатацијом и привредном применом неповратно губе. То су нафта, угаљ, природни гас, разне врсте камена, метали, минерали, обрадиво земљиште итд. Међу необновљивим ресурсима разликују се неисцрпљиви и исцрпљиви необновљиви ресурси. У неисцрпљиве необновљиве ресурсе спадају ресурси који се могу повратити рециклажом, попут метала, минерала и земљишта². Исцрпљиви необновљиви ресурси су, пре свега, фосилна горива, међу којима посебно место заузима нафта. „Нафта је настала дуготрајним процесом таложења и труљења планктонских организама из воде, биљног и животињског порекла (фито и зоо-планктон), десетинама и стотинама милиона година. Истовремено, производи настали тим распадањем, хидрокарбони и испарљиве материје, сједињују се са седиментима и талогом органског порекла стварајући прабитумен. Одатле нафта бива истиснута у процесу седиментације, под притиском геолошких слојева састављених од песка и стена порознијих и пропустљивијих, било пешчара или кречњака”³. На многим местима у свету, као и природни гас, нафта сама избија из земље.⁴ Данас, и поред примене најсавременијих техничких уређаја и метода, не постоје тачни подаци о преосталој количини нафте која се налази у унутрашњости Земље. Зато се у стручној литератури разликују три појма: потврђене резерве (у стручној литератури се

¹ Ипак, треба имати у виду да такав приступ има извесне мањкавости. Експлоатација необновљивих природних ресурса није само питање геополитичког заокруживања самодовољног простора, енергетске/сировинске безбедности појединих земаља и економског профита, већ пре свега нарушавања равнотеже биодиверзитета. Необновљиви ресурси и њихово искоришћавање су теме које обухватају само један део питања о природном капиталу. Природни капитал дефинише се као укупна количина природних ресурса: обрадиво земљиште, пашњаци, површине под шумама, заштићена подручја, биодиверзитет и необновљиви ресурси (нафта, природни гас, угаљ, руде). Констанца Роберт (Constanza Robert) наглашава да је појам „природни капитал” заправо аналогија са економским појмом капитала (средства за производњу). Из функционалне дефиниције капитала као „роба и услуга које ће донети добит у будућности”, проистиче и дефиниција природног капитала, који онда представља постојеће екосистеме који ће у будућности донети нову вредност и добит природи. На пример, постојеће дрвеће и рибе обезбеђују прилив нових стабала и риба, што је, мерено економским критеријумима – нова вредност и добит, која се стално може увећавати у будућности у неограниченом периоду. Према: Robert, Costanza [et. al.], „The Value of the World’s Ecosystem Services and Natural Capital”, *Nature*, Vol. 387, May 1997, стр. 253-259.

² Према: http://www.hq.nasa.gov/iwgsdi/Non_Renew_Resources.html (страница посећена марта 2014)

³ *Opšta Larousse enciklopedija* [3], JRJ, Zemun, 2004, стр. 1206.

⁴ За масовну експлоатацију нафте ова природна изворишта нису била од велике користи. Чак су понекад, у почетној фази развоја нафтне индустрије, када су бушења обављана без темељних геолошких и геофизичких истраживања, само „заваравала траг”, јер се испостављало да на местима где нафта избија на површину нема већих резерви. Често су узроци овог феномена разни тектонски поремећаји, а не обилје нафте у Земљиној утроби. Временом се поступак тражења нафте и утврђивања локација исплативих нафтних бушотина (нафтоносних поља) развијао и модернизовао, па се последњих неколико деценија са експлоатацијом почиње тек после вршења свеобухватних анализа, које пре свега укључују прикупљање и обраду великог броја података о геолошкој структури подземних слојева.

означавају као *резерве П1*), процењене резерве (настају после прелиминарних процена и означавају се са *резерве П2*) и могуће резерве (могу бити експлоатисане у одређеним случајевима и означавају се са *резерве П3*)⁵. Код потврђених резерви вероватноћа тачности података о количини нафте креће се око 90 посто, код процењених резерви око 50 посто, док је код могућих резерви то свега 10 посто.⁶ Према до сада обављеним геолошким истраживањима и на основу њих заснованим прогнозама, већ је откривено преко 90 посто нафтних налазишта у свету. Чак 80 посто нафте долази са изворишта која су пронађена пре 1973. године, а петина светске производње нафте експлоатише се са свега 14 нафтних поља, чији просечни век трајања за сада износи 43,5 година⁷.

Због овога је још од времена тзв. првог нафтног шока из 1973. године актуелизовано питање будућег „нафтног слома”⁸. Наиме, пошто је ово необновљиви природни ресурс, а девет десетина изворишта је већ откривено и стављено у функцију експлоатације, остаје само да се постави питање: када ће нафте нестати? У међувремену, услед повећавања броја становника на планети и њихових потреба, као и брзог индустријског развоја низа великих и многољудних земаља (попут Кине, Индије, Индонезије, Нигерије,⁹ Вијетнама итд.), потражња за нафтом као главним енергентом ће само расти.

Британски истраживач Колин Кембел (Colin Campbell) је средином деведесетих упозорио да ће до „нафтног слома” доћи око 2010. године¹⁰. Са овом тезом се нешто касније у потпуности сложио и његов ирански колега Али Бахтиари (Ali Samsam Bakhtiari)¹¹. Оба теоретичара се у својим истраживањима ослањају на прогнозе Мариона Хуберта (Marion King Hubbert) из педесетих и шездесетих година 20. века. Своје прогнозе он је представио конструисањем тзв. „Хубертове кривуље” (*Hubbert's Curve*) којом је предвидео да ће до „нафтног слома” доћи на преласку између два миленијума (графикон 1).

⁵ У литератури на енглеском језику ове резерве се означавају као: P1 – proven reserves, P2 – probable reserves, P3 – possible reserves. У литератури на српском језику се за другу означену категорију користи појам „процењене резерве”, мада би дослован превод са енглеског језика гласио „вероватне резерве”. У овом раду биће коришћен појам „процењене резерве”.

⁶ Švihliková, Ilona, „Ropa: strategická komodita-poptávka, nabídka a cena”, у: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, VŠMVVP, Praha, 2008, стр. 47.

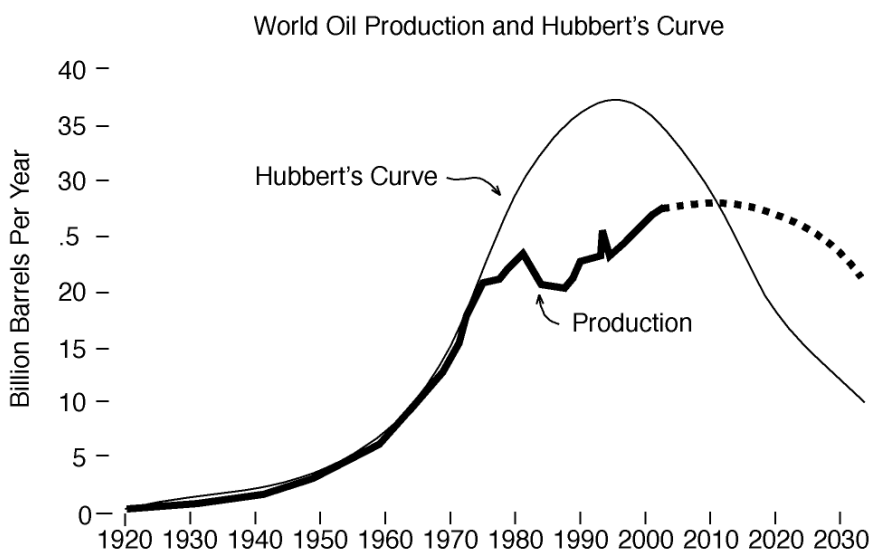
⁷ Исто, стр. 49-51.

⁸ У литератури на енглеском језику користи се појам *Peak Oil*, што би се могло превести као „нафтни врхунац” или „врхунац у производњи нафте”. Суштина је да ће се после тренутка „нафтног врха” у свету производити све мање нафтних деривата, услед све мањих резерви нафте, док ће са друге стране потражња константно расти. Због тога се у различитим језицима користи појам „нафтни слом”.

⁹ Иако се много пише и говори о потреби диверзификације енергетских извора и преусмеравању светске привреде и становништва ка коришћењу обновљивих извора енергије, резултати на овом плану су више него скромни. Нафта, угаљ и природни гас и даље се највише користе, што ће само убрзати даљу експлоатацију и довести до њиховог скорог исцрпљивања.

¹⁰ Campbell, Colin, Laherrère, Jean, „The End of Cheap Oil”, *Scientific American*, 278 (3), March 1998, стр. 83.

¹¹ King, Byron, „Ali Samsam Bakhtiari and peak oil”, *Energy Bulletin*, March 2007. Доступно на: <http://www2.energybulletin.net/node/29162> (страница посећена априла 2014)

Графикон 1 – Хубертова кривуља¹²

Код свих наведених аутора појмом „нафтни слом” описује се тренутак када експлоатација нафте достиже свој врхунац, односно највећу могућу вредност. После тог тренутка почиње континуалан пад у експлоатацији и производњи који ће се завршити потпуним исцрпљивањем свих резерви овог ресурса на планети. Са наведеним предвиђањима поклапају се и последње прогнозе Међународне енергетске агенције (*International Energy Agency*) и мултинационалне нафтне компаније „Шел” (*Shell*) како ће до „нафтног слома” доћи између 2016. и 2020. године¹³. Свет се налази у периоду „нафтног слома” и у наредним деценијама нафте ће на тржишту бити све мање, а потражња за њом ће бити све већа. То је добар амбијент за обнављање старих, ескалацију постојећих и настанак нових конфликта у свим деловима света у којима још увек постоје значајна изворишта нафте.

Нафта као развојни ресурс

Чарлс Кегли (Charles Kegley) и Јуџин Виткоф (Eugene Wittkopf) посматрају питање исцрпљивања необновљивих природних ресурса са аспекта брзог раста становништва. Експоненцијални раст светске популације је један од узрочника све веће потражње за нафтом. Они наводе да то представља тачку спорења у науци из-

¹² Ivanhoe, Buz L. F., „Updated Hubbert Curves Analyze World Oil Supply”, *World Oil*, 217 (11), Nov 1996, стр. 92. Такође у: Ivanhoe, Buz L. F., „Future world oil supplies: There is a finite limit”, *World Oil*, 216 (10), Oct. 1995, стр. 85-86.

¹³ Švihliková, Ilona, „Ropa: strategická komodita-poptávka, nabídka a cena”, у: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, VŠMVP, Praha, 2008, стр. 50.

међу две супротстављене школе: неомалтузијанаца и корнукопијанаца. Неомалтузијанци имају песимистички став и упозоравају на глобалне екополитичке последице неконтролисаног раста становништва. Са друге стране, корнукопијанци су оптимисти „који доводе у питање анализе о ограничењима раста и тврде да тржишта у суштини одржавају равнотежу између становништва, ресурса и средине“¹⁴. Да ли тржиште може одиграти улогу контролног механизма? Вилијем Орфулс (William Orphuls) још 1977. године објавио је (и данас актуелан) рад „Екологија и политика оскудице“, у којем закључује како се развојни модел западне цивилизације уобличавао током 18. и 19. века на премиси неограниченог раста који се може постићи неограниченим коришћењем природних ресурса. У савременом свету зато су речи „мањак“, „оскудица“ или „недостатак“ непожељне, оне се косе са утврђеним моделом развоја и економског раста¹⁵. Због тога их политички лидери ретко користе. Уз то, интереси корпоративне елите и мултинационалних компанија такође су везани за увећавање профита. Само од 2000. године до данас цена нафте је на светском тржишту порасла шест пута, што нам указује на то да ће се ствари пре развијати у смеру појачане експлоатације необновљивих природних ресурса, него ка спречавању „нафтног слома“ или ублажавању његових последица. Тезе корнукопијанаца зато су врло дискутабилне, јер тржишни механизми не само да неће зауставити прекомерну експлоатацију нафте, већ чак напротив: убрзаће је (што је и случај од шездесетих година 20. века до данас).¹⁶

Нафта доноси велики профит, па је, поред осталог и због тога, она и важан развојни ресурс. Државе на чијој територији се налазе изворишта имају стабилан буџетски прилив од њене експлоатације, па самим тим могу да планирају и дугорочне развојне пројекте. Добре примере који иду у прилог ове тезе представљају концепти дугорочног развоја САД са краја 19. и почетка 20. века и Совјетског савеза неколико деценија касније. Издашне нафтне бушотине у Тексасу, Оклахоми, Новом Мексику и Калифорнији представљале су сировинску базу захваљујући којој је дошло до брзог развоја аутомобилске индустрије, путне инфраструктуре, што је, у крајњој линији, поспешило трговину и развој сектора услуга широм САД. То је утицало на динамичан економски раст, смањивање незапослености и уоквиравање приче о „америчком сну“. Био је то један од важних разлог због којег су већ до 1920.

¹⁴ Kegli, Čarls, Vitkof, Judžin, *Svetska politika: trend i transformacija*, CSES: Dipl. akademija, Beograd, 2004, стр. 535.

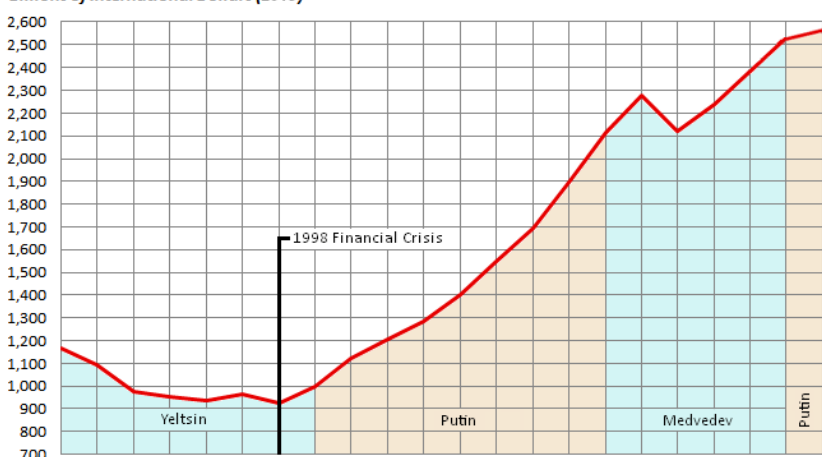
¹⁵ Orphuls, William, *Ecology and the Politics of Scarcity*, W. H. Freeman, New York, 1977. Сличне оцене аутор понавља и у раду: *Plato's Revenge: Politics in the Age of Ecology*, The MIT Press, Chicago, 2013.

¹⁶ Да ће доћи до „неуспеха“ постојеће цивилизације, констатује Клајв Понтинг (Clive Ponting), који на низу примера показује како су немарним односом према ресурсима разне цивилизације и друштвене заједнице изазивале и/или убрзавале сопствену пропаст. У својој завршној оцени, овај аутор иде и корак даље, па наводи како је свако наредно друштво, свака наредна цивилизација, имала све разорнији утицај на животну средину. Посматрано са најширег могућег становишта, исцрпљивање нафтних изворишта и сукоби који ће у нафтним зонама због тога настајати, само су једна етапа у уништавању животне средине, која ће дати велики допринос коначном сломену данашње цивилизације и њених вредности. Више у: Ponting, Klajv, *Ekološka istorija sveta. Životna sredina i propast velikih civilizacija*, Odiseja, Beograd, 2009. Да је исцрпљивање нафте једна од важнијих претњи у предстојећим деценијама у свом раду наводи и Франсоа Валтер. Више у: Valter, Fransoa, *Katastrofe: jedna kultura istorija od XVI do XXI veka*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012, стр. 261-268.

године САД постале највећа светска економија¹⁷. Са друге стране, у Совјетском савезу се цео програм брзе индустријализације заснивао на приступу каспијским извориштима нафте. Због тога је Јосиф Висарионович Стаљин (Иосиф Виссарионович Сталин) посебну пажњу придавао контроли Азербејџана, пре Другог светског рата другог највећег произвођача нафте на свету¹⁸. Из историје савремене Русије познат је и пример брзог економског раста после успостављања фактичке државне контроле над експлоатацијом необновљивих природних ресурса на почетку 21. века и њиховог стављања у функцију развоја националне економије (графикон 2)¹⁹.

Russian GDP (PPP) Since Fall of Soviet Union

Billions of International Dollars (2013)

Source: International Monetary Fund (<http://www.imf.org>)

Графикон 2 – БДП ППП по глави становника Русије 1992–2013. год.²⁰

¹⁷ Према: Kirkland, Edward, *A History of American Economic Life*, Appleton, New York, 1951. Занимљиво је анализирати бруто друштвени производ по глави становника према паритету куповне моћи (*GDP PPP per capita*) САД у периодима неограниченог приступа извориштима сирове нафте (1890–1915) и ограниченог приступа извориштима, који настаје услед исцрпљивања изворишта, контроле изворишта од стране других држава (геополитичких играча и „изазивача“) и/или повећања тражње у другим деловима света (1980–2010). У периоду неограниченог приступа, БДП је континуално растао, док је у периоду ограниченог приступа БДП стагнирао или опадао. Свакако, то није једини узрок стагнације или опадања најважнијег економетријског показатеља стања националне привреде, али јесте један од битнијих. О томе више у: Gordon, Robert [Ed.], *The American Business Cycle. Continuity and Change*, National Bureau of Economic Research, Studies in Business Cycles, Vol. 25, The Chicago University Press, Chicago, 1986, стр. 781. Као и у показатељима Међународног монетарног фонда (*International Monetary Fund*), доступним на: <http://www.imf.org/external/country/USA> (страница посећена априла 2014)

¹⁸ Више у уводним поглављима књиге: *Rajs, Tom*, *Orientalista: misterija jednog neobičnog i opasnog života, Alnari, Beograd, 2009.*

¹⁹ Krejčí, Oskar, „Geopolitika a energetika“, у: *Energetická bezpečnost a mezinárodní politika*, Professional Publishing, Praha, 2011, стр. 17-18.

²⁰ Према: *International Monetary Fund*. Доступно на: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/weodata/index.aspx>

Такође, познати су и примери заливских земаља (Саудијска Арабија, УАЕ, Катар, Кувајт), које су своје нафтне ресурсе искористиле за подстицање економских активности и убрзавање привредног раста. Ипак, на примеру заливских земаља видљиво је и нешто друго: нафта се може користити као развојни ресурс само у одређеним условима. Ти услови се, пре свега, тичу геополитичког оквира и дугорочног спољнополитичког усмеравања држава. Као што се види из приказаних примера САД и Русије, економије великих држава, које су по правилу и најважнији геополитички играчи, зависе од приступа извориштима нафте. Због тога је успостављање фактичке контроле над њима један од предуслова економског раста.

Услед успостављања такозваног „петродоларског система” од седамдесетих година 20. века, када је највећи произвођач нафте на свету – Саудијска Арабија, пристала да трговину нафтом обавља у америчкој валути (после чега је то постало правило у целом свету) у случају САД ово питање има и сасвим нову економску димензију. Са једне стране, то је омогућило САД да амерички долар представља незваничну валуту у светској економији, што је донело низ погодности. Међутим, са друге стране, то је донело и велику зависност америчког долара од цене нафте, па се свако колебање на тржишту одражава и на вредност долара²¹. Због тога су САД приморане да војно или политички интервенишу у земљама – значајним произвођачима нафте, када дође до већих криза које могу угрозити амерички економски систем у одређеној мери (Први и Други ирачки рат, интервенција против Либије, лоши односи са Ираном).

Нафтне зоне у свету

Према подацима Међународне енергетске агенције нафта се експлоатише на територији 115 земаља света.²² Највећи произвођач у 2013. години била је Русија, а за њом су следиле Саудијска Арабија, САД, Иран и остали (табела 1).

Табела 1 – Највећи светски произвођачи нафте 2013. године²³

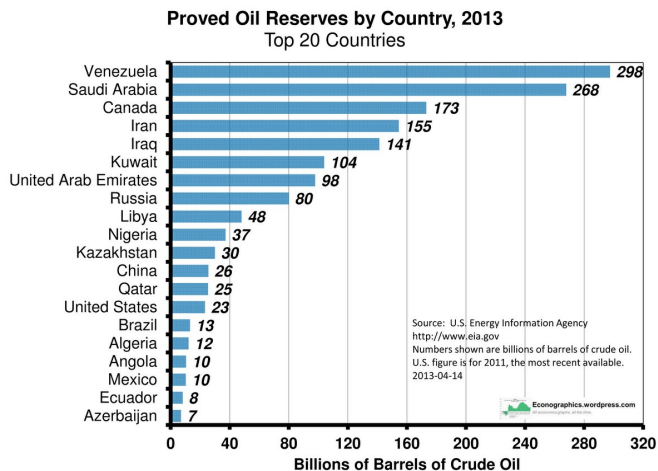
	Држава	Барела дневно мил.	% светске производње		Држава	Барела дневно мил.	% светске производње
1.	Русија	10,9	13,28	8.	Венецуела	3,0	3,24
2.	Саудијска Арабија	9,9	12,65	9.	Мексико	2,9	3,16
3.	САД	8,4	9,97	10.	Бразил	2,6	2,85
4.	Иран	4,3	4,76	11.	Нигерија	2,5	2,62
5.	Кина	4,1	4,56	12.	Норвешка	2,0	2,79
6.	Ирак	3,4	3,75	13.	Алжир	1,9	2,52
7.	УЕА	3,1	3,32	14.	Казахстан	1,6	1,83

²¹ Gbelský, Jerguš, „Fenoménu ropy v súčasnej civilizácii”, у: *Energetická bezpečnosť a mezinárodná politika*, Professional Publishing, Praha, 2011, стр. 136.

²² Међу 193. чланице ОУН, Србија се, са производњом од 11.400 барела дневно, што износи око 0,01% укупне светске производње, налази на осамдесетом месту.

²³ Према: *Key World Statistics 2013*, International Energy Agency, Paris, 2013, стр. 13-14. Доступно на: www.iaee.org

Изворишта нафте су, дакле, неравномерно распоређена, па због тога немају све земље могућност њене експлоатације, или, уколико га имају, она најчешће нису довољна да би се подмирала потражња на домаћем тржишту. Чак 85 посто потврђених светских резерви нафте налази се на свега 0,05 посто налазишта²⁴.

Графикон 3 – Потврђене резерве нафте по државама²⁵

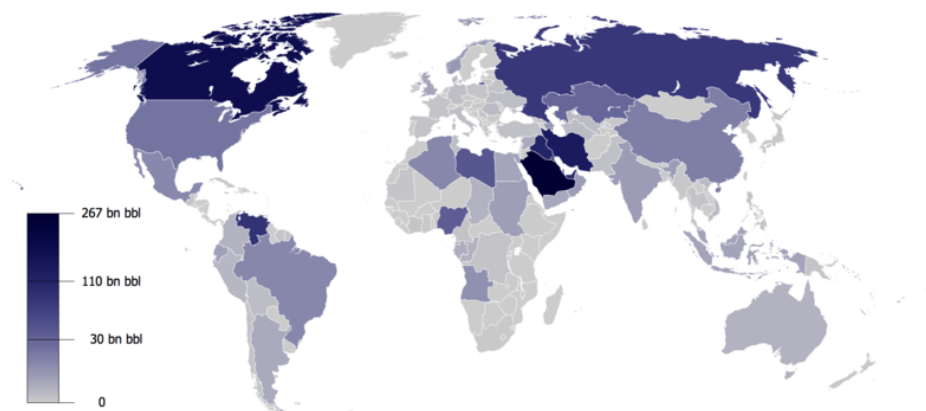
Америчка енергетска информативна агенција (*US Energy Information Agency*) наводи да највеће потврђене резерве нафте има Венецуела, а да затим следе Саудијска Арабија, Канада, Иран, Ирак, Кувајт, УАЕ, Русија, Либија, Нигерија, Казахстан, Кина, Катар итд. (графикон 3).

Уколико се ови подаци „пресликају” на географску карту, може се закључити како у свету постоји неколико нафтних зона (карта 1). У зависности од тога ко прави ову класификацију, зависи и какви се критеријуми одређују за дефинисање нафтних зона. На пример, „Бритиш петролеум” (*British Petroleum*) наводи да постоји шест нафтних зона: северноамеричка (САД, Канада, Мексико), јужно-централноамеричка (Венецуела, Бразил, Аргентина, Еквадор, Колумбија, Перу и др.), европско-евроазијска (Русија, Норвешка, Румунија, Азербејџан, Казахстан, Туркменистан, Данска, Велика Британија и др.), блискоисточна (Саудијска Арабија, Иран, Ирак, Кувајт, УАЕ, Кувајт, Сирија и др.), афричка (Нигерија, Алжир, Ангола, Либија, Судан, Египат и др.) и азијско-пацифичка (Кина, Брунеји, Аустралија, Индонезија, Индија и др.)²⁶. Ипак, уколико се „не подлеже” посматрању овог питања кроз призму постојећих државних граница и континенталне поделе, а упоређујући текућу производњу и потврђене резерве у појединим регионима, може се закључити и како на свету постоји седам нафтних зона: северноамеричка, јужноамеричко-карипска, екваторијално-афричка, блискоисточна, средњоазијска, арктичка и сибирска.

²⁴ Čilek, Václav, Kašík, Martin, *Nejistý plamen*, Dokořán, Praha, 2007, стр. 11.

²⁵ Према: *US Energy Information Agency*. Доступно на: www.eia.gov (страница посећена јуна 2014)

²⁶ Погледати: *British Petroleum Statistical Review of World Energy-2013*, London, 2013, стр. 8.

Мапа 1 – Потврђене резерве нафте у свету по државама²⁷

Северноамеричка зона обухвата изворишта у Мексику, САД (Тексас, Оклахома, Нови Мексико, Калифорнија, Мексички залив, део налазишта на Аљасци) и Канади (Британска Колумбија, Саскачеван, Манитоба, Онтарио, Квебек); јужноамеричко-карипска зона простира се на важна изворишта у Венецуели (највеће потврђене резерве), Бразилу и Карипском мору (последња истраживања морског дна у приобаљу Кубе показују да се у том делу налазе процењене резерве од око 20 милијарди барела, што је, поређења ради, једнако преосталим потврђеним резервама САД)²⁸; екваторијално-афричка нафтна зона подразумева средњозападни део афричке континенталне масе и изворишта у Нигерији, Анголи, Гани и осталим мањим произвођачима у екваторијалном појасу; блискоисточна зона обухвата заливске земље (Саудијска Арабија, УАЕ, Катар, Ирак, Кувајт и иранска налазишта у овом појасу), источномедитеранску обалу (Сирија) и северноафрички појас (Либија, Алжир, Судан, Египат); средњоазијска нафтна зона се шири углавном око Каспијског језера укључујући Азербејџан, Туркменистан, руска, казахстанска и иранска налазишта у овом појасу, као и казахстанска изворишта мимо каспијског приобаља и руска изворишта у севернокавказским и поволошко-уралским областима.

Арктичка нафтна зона је још увек у великој мери неистражена, мада се спекулише подацима о могућим резервама од 90 до 110 милијарди барела (што је светска потрошња за три године), на које право полажу Русија (има највећи приобални појас – процењене резерве у Баренцовом мору, северни део западносибирског налазишта и резерве у Тиманско-печорском басену), САД (део изворишта на северу Аљаске), Канада (северни део Квебека, Нунавут, Северозападне територије, Јукон и Њуфаундленд), Норвешка (Баренцово море) и Данска (захваљујући томе што је Гренланд у њеном саставу).

²⁷ Švihlíková, Ilona, „Ropa: strategická komodita-poptávka, nabídka a cena“, у: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, VSMVVP, Praha, 2008, стр. 60.

²⁸ Исто, стр. 75.

На крају, у сибирској нафтној зони налазе се четири изворишта на територији Русије: део западносибирског, источносибирско, сахалинско и курило-алеутско, са могућим резервама између 50 и 80 милијарди барела.

У наведених седам нафтних зона у наредним деценијама биће експлоатисано 99 посто нафте. Отуда и велика заинтересованост геополитичких играча за присуством у овим регионима и покушаји успостављања различитих врста контроле над нафтним зонама.

Геополитичка жаришта

„Појам ‘геополитичка жаришта’ преузет је из терминологије Збигњева Бжежинског (Zbigniew Brzezinski). Он под геополитичким жариштима подразумева подручја на којима долази до укрштања различитих интереса. То су територије од великог геополитичког значаја. Зашто је њихов геополитички значај велики, зависи од случаја до случаја. Неке су на важним транзитним коридорима, неке располажу великим природним богатствима, неке имају геостратегијски значај, док неке представљају ‘животни простор’ (*Lebensraum*) за два или више народа”²⁹. Исти аутор дефинише и појам геополитички играчи. За њега су то земље које су способне да своју моћ и утицај спроведу и ван својих граница. Различита средства им за то стоје на располагању, од војне силе, преко дипломатије и политичких инструмената, до економије, енергетике и културе, а када и које од њих ће употребити геополитички играчи зависи од више фактора. Земље које располажу највећом силом и најефикаснијим средствима су главни геополитички играчи, док су остале споредни. Значај споредних геополитичких играча никако не треба потцењивати, нити умањивати, зато што су то земље чији је утицај у појединим светским регионима огroman³⁰. Сам Збигњев Бжежински одређује неколико главних геополитичких играча на глобалном нивоу, попут: САД, Кине, Јапана, Индије, Русије и Бразила. Као референца за избор важних геополитичких играча могло би најпре да послужи чланство у Г-20, па би тако у ову категорију били уврштени: САД, Канада, Велика Британија, Француска, Немачка, Италија, Русија, Турска, Саудијска Арабија, Кина, Јапан, Јужна Кореја, Индија, Индонезија, Аустралија, Јужноафричка република, Мексико, Бразил и Аргентина³¹. Поред наведених држава, у споредне геополитичке играче свакако се могу убројати и: Иран, Нигерија, Пакистан и Египат (због историјске улоге, географског положаја, величине територије, броја становника, величине бруто друштвеног производа и војне силе).

Геополитичка жаришта, која данас постоје, настајала су током краћих или дужих историјских процеса и карактерише их велики степен нестабилности. Историјски про-

²⁹ Прококовић, Душан, *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник: Геополитика, Београд, 2012, стр. 742.

³⁰ Према: Bžežinski, Zbignjev, *Velika šahovska tabla*, CID: Romanov, Podgorica: Banjaluka, 2001.

³¹ Двадесета чланица је ЕУ и на самитима је представља председник Европског савета (European Council). Могло би се полемисати о томе да ли је ЕУ геополитички играч или није. Један од аутора овог рада наводи аргументе у прилог тези да ЕУ није „геополитички самостална”, те да стога геополитички играчи могу бити њене кључне чланице – Немачка, Француска и Велика Британија. О томе више у: Прококовић, Душан, „Зашто је ЕУ (гео)политички несамостална?”, *Национални интерес*, Год. IX, Vol. 16, бр. 1/2013, стр. 63-78.

цеси су обликовали и уоквиравали стање у геополитичким жариштима, а покушаји геополитичких играча да остваре доминацију или успоставе контролу над овим просторима само су стање чинили комплекснијим. Услед борбе између геополитичких играча за овладавањем територијама на којима се налазе изворишта нафте, нафтне зоне су постале важна геополитичка жаришта. Неке од њих, попут блискоисточне, представљају и једно од највећих геополитичких жаришта на свету. Због тога је степен нестабилности на овом подручју изразито велики, а оружани конфликти различитог интензитета релативно чести. Нафта је постала можда и најважнији разлог сукобљавања геополитичких играча – великих и регионалних сила, широм света, где год се налазе издашна изворишта овог необновљивог природног ресурса.

Нафтне зоне као геополитички жаришта

Приметно је да се две нафтне зоне налазе чврсто под контролом главних геополитичких играча: северноамеричка под контролом САД (и Канаде – традиционалног савезника са којим САД имају комплементарне и усаглашене геополитичке циљеве) и сибирска под контролом Русије. То наводи на закључак да су шансе за избијање сукоба на овим подручјима врло мале.

Ипак, у доношењу оваквог закључка треба бити обазрив, посебно када се ради о сибирској нафтној зони. Русија је јесте један од најважнијих геополитичких играча на свету, али она истовремено има велике проблеме који се тичу: мале насељености сибирских и далекоисточних области, последица дводеценијског демографског пада (тек 2012. године је забележено више новоређених од умрлих) и сложене етничке композиције становништва у овим областима (што може представљати проблем у одређеном развоју ситуације у будућности)³². Такође, посебно питање везано је за Курилска острва (рус. *Курильские острова*), која су предмет руско-јапанског територијалног спора још од завршетка Другог светског рата, а која се фактички граниче са сахалински басеном сибирске нафтне области³³.

Међутим, могућност избијања конфликта је много већа у преосталим геополитичким жариштима. У неким конфликтима већ трају или никада нису ни престајали, пре свега у блискоисточном.

Табела 2 – Количине експлоатисане и преостале нафте на свету (у млрд. барела) по проценама Колина Кембела из 1998. године³⁴

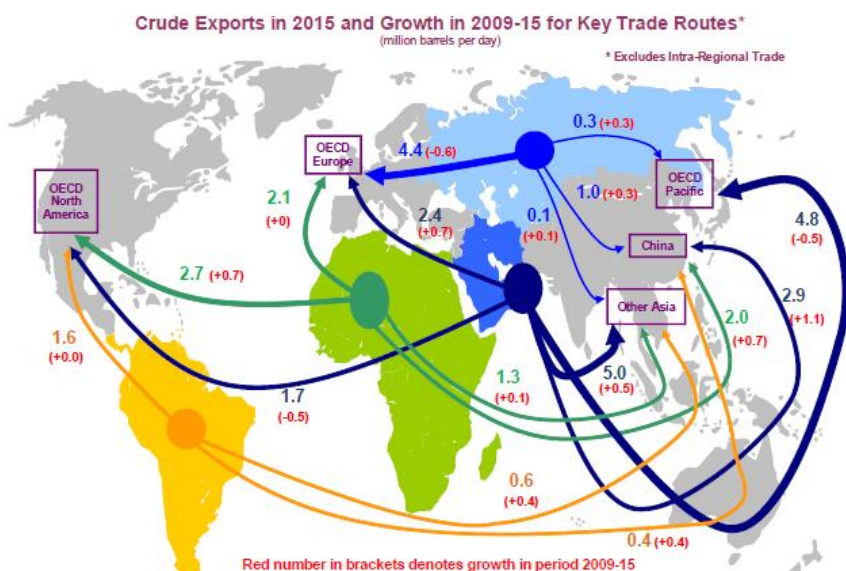
	Укупно на свету	Заливске земље	Русија
Експлоатисано	875	225 (26%)	120 (14%)
Потврђене резерве	900	500 (53%)	70 (8%)
Могуће резерве	150	40 (29%)	15 (10%)

³² Петровић, др Драган, *Русија на почетку XXI века*, Прометеј, Нови Сад, 2007. Такође и у: Петровић, др Драган, *Демографска обележја савремене Русије*, Српско географско друштво, Београд, 2007.

³³ О овоме више у: Lee, Seokwoo, „The 1951 San Francisco Peace Treaty with Japan and Territorial Disputes in East Asia”, *The Pacific Rim Law & Policy Journal*, University Washington School of Law, Vol. 11, No. 1, 2002, стр. 63-146.

³⁴ Табела направљена према подацима изнетим у чланку: Campbell, Colin, Laherrère, Jean, „The End of Cheap Oil”, *Scientific American*, March 1998, стр. 78-83.

Из табеле 2 види се колики значај имају блискоисточне (заливске) земље, јер се у овом региону налази више од половине потврђених и близу трећина могућих резерви сирове нафте. И до сада је Блиски исток представљао геополитичко жариште, иако је на овом подручју до 1998. године било експлоатисано „свега“ 26 посто светске нафте. Дакле, како време буде одмицало, тако ће и значај блискоисточне нафтне зоне само расти. Због тога се у директну везу могу довести војне интервенције САД и савезника у Ираку 2003. године, Либији 2011. године (кључну улогу имале још и француске и британске војне снаге) и грађански рат у Сирији који је почео 2011. године и још увек се није завршио.

Карта 2 – Светско тржиште нафте³⁵

У досадашњим акцијама одржавања или успостављања геополитичке контроле над Блиским истоком САД су се у великој мери ослањале на Саудијску Арабију, која је тзв. споредни геополитички играч или прецизније речено – геополитички играч регионалног значаја, а у одређеној мери и на Турску, која је и чланица НАТО. Незанемарљиву улогу, пре свега у области прикупљања и размене обавештајних информација, има Израел. Циљ успостављања геополитичке контроле је прилично јасан и тиче се управљања тржиштем нафте. Контролом Блиског истока, САД, у војном и економском погледу највећа и најзначајнија светска сила, обезбеђују нафтне резерве за сопствене потребе (потребе сопствене економије), али и долазе у прилику да диктирају услове на тржишту нафте осталим земљама.

³⁵ Мапа преузета са: <http://www.blissful-wisdom.com/is-iran-really-a-nuclear-threat.html> (страница посећена марта 2014)

Посматрајући структуру извоза блискоисточне нафте, може се видети како највећи увозник нису САД, већ азијске земље: Кина, Јапан и Индија. Диктирајући темпо на тржишту нафте и повећавањем цена овог производа у појединим интервалима (што се нпр. може постићи војним интервенцијама и/или изазивањем политичких криза) САД могу утицати на успоравање привредног раста Кине, Јапана и Индије. То може имати и пресудну важност за САД, јер је преко нафте могуће контролисати целу светску економију (карта 2). Ради одржавања геополитичке контроле, за шта се користе различита средства, методе и технике, посебна пажња посвећује се етничким, религијским и политичким различитостима које постоје на овом простору. Савезништво са Саудијском Арабијом, земљом исламског вахабизма, неповољно се одражава на однос САД са мухамеданско-шиитским и неарапским Ираном, али и са „национално самосвесним” Египтом. Интервенција против Ирака и грађански рат у Сирији изазвали су велико незадовољство шиитских муслимана, услед чега је дошло до дугорочне дестабилизације Ирака (шиити насељавају скоро половину територије Ирака) и Бахреина (готово половина становништва). То у знатној мери отежава планове САД, а отвара простор за улазак других геополитичких играча на Блиски исток, што се у пракси и дешава (постављање Русије и Кине у сиријској кризи, стратешко партнерство ове две земље са Ираном итд.).

Услед свих различитости и супротстављености на Блиском истоку, могуће је да у овом геополитичком жаришту у будућности избије више десетина различитих међудржавних, међуетничких или међурелигијских сукоба, због чега се може закључити и како је то, посматрано са безбедносног аспекта, једно од „најтруснијих” подручја на свету.

Одмах после блискоисточне, велики степен нестабилности може се очекивати и у средњоазијској нафтној зони. Занимљивост представља што је ово питање било фактички затворено током хладноратовског периода. Већина средњоазијских изворишта налазила се у Совјетском савезу, па су се по аутоматизму она убрајала у добро заштићене од спољних утицаја „совјетске нафтне зоне”. Распадом Совјетског Савеза и потоњом дестабилизацијом Русије, отвара се питање контроле изворишта у Азербејџану, Казахстану, Туркменистану и Узбекистану. Пажња главних геополитичких играча највише се усмерава ка Азербејџану, који има велике резерве нафте, а просторно и по броју становника је мали. Главна геополитичка битка чији учесници су САД, Русија, Турска, Иран, Велика Британија и Немачка (преко ЕУ) зато почиње на источној обали Каспијској језера. У оквиру спровођења своје „велике нафтне стратегије” САД имају идентичне интересе у овом региону, као и на Блиском истоку, а велику помоћ у овом наступу пружа им Велика Британија, која има дугу традицију присуства у овом делу света. Најзначајнији регионални геополитички играч на којег се ослањају САД је Турска, која је током трајања Отоманске царевине оставила неизбрисив културно-религијски траг у средњој Азији³⁶, пре свега у Азербејџану и Туркменистану, где се осећа јак турски утицај и на језик, унутрашњу политику и привреду. Од проглашавања независности 1991. године азербејџанске власти су у јачању веза са Турском налазиле начин за амортизовање притисака и

³⁶ Више у: Pope, Hugh, *Sons of the conquerors: the rise of the Turkic world*, The Overlook Press, New York, 2006.

утицаја од два моћна суседа: Русије и Ирана³⁷. Консолидација позиције Русије после Другог чеченског рата и прерастање Евроазијске економске заједнице (рус. *Евразийское экономическое сообщество*) у јединствен економски простор од 2010. године (чиме је, поред осталог и институционализовано руско-казахстанско стратешко партнерство у средњој Азији) наводе на закључак да ће се у блиској будућности борба за утицај у средњоазијској нафтној зони пре свега водити између Русије и САД, уз споредно учешће Турске и Ирана^{38,39}. Покушаји земаља ЕУ, предвођених Немачком, да азербејџанском нафтом учине свој систем мање зависним од Русије, ипак ће бити тешко реализовани због низа разлога.⁴⁰

Екваторијално-афричка зона привлачи позорност три главна геополитичка играча: САД, Кине и Индије. Док су САД главни увозник нигеријске нафте, Кина се појављује као најзначајнији партнер Анголе, Конга и Гане. За разлику од западних земаља, које су често условљавале проширивање трговинске сарадње са афричким земљама разним политичко-институционално-економским реформама, Кина и Индија то нису чиниле, те су тако оствариле компаративну предност на западноафричком тржишту. Кина се сада у овим земљама појављује не само као купац, већ и као све озбиљнији инвеститор у нафтном сектору. За Кину је значај позиционирања у Африци толики да у одређеном развоју ситуације ово питање може постати врло важно по укупне односе са САД⁴¹. Поред наведених геополитичких играча, у екваторијално-афричкој нафтној зони важну улогу може одиграти и Нигерија. Ова земља није само велики произвођач нафте, већ и потенцијални регионални геополитички играч. Нигерија је кључна земља у западној Африци (923.768 km² и 134 милиона становника) и представља стуб формирања Западноафричке економске заједнице (фра. *Communauté économique des États de l'Afrique de l'Ouest*, CEDEAO). Са Нигеријом на челу, ова регионална интеграција може постати један од водећих континенталних геоекономских играча⁴². Остаје да се види да ли ће и у којој мери Нигерији и њеним суседима поћи за руком да створе јаку регионалну организацију, поред осталог и због свих унутрашњих проблема са којима се ова земља среће. Нигерију разара тињајући међурелигијски сукоб (хришћанско-муслимански) који повремено ескалира и прети да доведе до распада земље. Несумњиво је да ће и про-

³⁷ О положају Азербејџана и интересима Ирана више у: Lutovac, Vukašin, „Geopolitički i geostrateški stožeri”, IRIB World Service. Доступно на: <http://bosnian.irib.ir/analyze/pogledi/item/148371-geopoliti%C4%8Dki-i-geostrate%C5%A1ki-sto%C5%BEeri> (страница посећена марта 2014)

³⁸ О Другом чеченском рату више у: Sakwa, Richard, *Chechnya: From Past to Future*, Anthem Press, London, 2005, стр. 240-264.

³⁹ О Евроазијском економском савезу више се може пронаћи на званичној страници - *Евразийское экономическое сообщество*: <http://www.evrazes.com>

⁴⁰ И поред изградње нафтовода Баку–Тбилиси–Чејхан, не постоји адекватна инфраструктура и довољан капацитет ценовода за задовољавање потреба и САД и ЕУ и Турске истовремено; присуство САД је снажно, па за ЕУ остаје мало простора да се укључи, поготово ако се има у виду да ЕУ нема своје војне снаге, па не може ни да понуди Азербејџану војну заштиту од два моћна суседа итд.

⁴¹ Shinn, David, „Africa, China, the United States, and Oil”, *Center for strategic&international studies*, Mar 14, 2014. Доступно на: <https://csis.org/story/africa-china-united-states-and-oil> (страница посећена априла 2014)

⁴² Према појединим проценама, уз постојећи раст Нигерија би до 2050. године требало да престигне Јужноафричку републику и постане највећа економија Африке. О томе више у: Gopaldak, Ronas, „Nigeria is poised to become Africa's most powerful nation”, *TMSA*, Jan 4, 2012. Доступно на: <http://www.trademark-sa.org/news/nigeria-poised-become-africa-s-most-powerful-nation> (страница посећена марта 2014)

цене великих геополитичких играча о томе шта им се по овом питању више исплати, имати велики утицај на будућност Нигерије и судбину западне Африке⁴³. Један од критеријума за руковођење главних геополитичких играча је и у којој ситуацији им се обезбеђује исплативији приступ нафтним извориштима.

Јужноамеричко-карипска област постаје све значајнија на глобалној мапи нафтних изворишта, посебно после објављених процена да је држава са највећим потврђеним резервама нафте Венецуела, као и да се у приобалном појасу Кубе налазе велике могуће резерве. Још од 1823. године, када је амерички председник Џејмс Монро (James Monroe) представио спољнополитичку доктрину која је понела његово име, Јужна Америка се посматра као простор од великог геостратешког интереса за САД⁴⁴. Због тога су САД врло осетљиве на мешање осталих геополитичких играча и њихове тежње за остваривањем одређених утицаја у овом делу света. За САД је од великог значаја да под сопственом геополитичком контролом одрже Венецуелу, што им последњих деценију и по, за време мандата председника Уга Чавеса (Hugo Rafael Chávez) није полазило за руком, без обзира на то што САД увозе 40 посто венецуеланске нафте и најважнији су трговински партнер ове земље. На примеру Венецуеле заправо се отвара једно много шире и значајније питање: како употребити нафту као ресурс развоја једне земље? Великим земљама, главним геополитичким играчима то је у одређеним историјским периодима полазило за руком. Међутим, у случају мањих и политички нестабилнијих држава то је често немогуће, јер у пракси долази до појаве клијентелизма: успостављања срдачних и на интересима заснованих односа између мултинационалних нафтних корпорација и представника домаће политичке елите. У таквим приликама разлике између све сиромашнијег народа и све богатије политичке елите, која се брзо трансформише у политичку касту, постаје протоком времена све већа, што изазива социјалне напетости, политичке нестабилности и често завршава оружаним сукобима. Очигледно, интереси САД које желе да користе ресурсе из јужноамеричко-карипске нафтне зоне за одржавање сопственог економског раста и држава-произвођача који би желели да употребе нафту као развојни ресурс супротстављени су. Као важан геополитички играч у овом делу света појављује се Бразил, па зато вероватно од могућности успостављања одређене равнотеже односа, интереса и снага између САД и Бразила, зависи и питање стабилности јужноамеричко-карипске нафтне зоне. За сада, то је геополитичко жариште са великим бројем отворених питања, али и са могућношћу да се сви ти проблеми решавају дипломатским путем, а не војном силом.

На крају, остаје и питање на који начин ће се одвијати такозвана „поларна утакмица“ (*Polar Game*) и експлоатација нафте у арктичкој нафтној зони. На овом простору сучељавају се два важна геополитичка играча – САД и Русија, а постоји неколико отворених питања око разграничења – докле се простире чија територија, па самим тим и где и како поједине државе могу да користе морско дно у комерцијалне сврхе⁴⁵.

⁴³ Osita, Agbu, „Ethnic Militias and the Threat to Democracy in Post-Transition Nigeria”, *NAI Research Report*, Nordic Africa Institute, Issue 127, 2004, стр. 5-56.

⁴⁴ Више у: Gretchen, Murphy, *Hemispheric Imaginings: The Monroe Doctrine and Narratives of U.S. Empire*, Duke University Press, Durham, 2005.

⁴⁵ Русија је најавила и формирање посебних војних јединица чији ће задатак у будућности бити ефикаснија заштита руских интереса у региону Арктика.

Закључак

Нафта покрива око 40% примарних енергетских потреба на свету, а као моторно гориво користи се у 90% случајева. Иако су током претходних деценија спроведена многа истраживања чији је циљ проналажење алтернативе нафти, резултати су више него скромни. Нафта остаје најважнији енергент на свету, мада су њене резерве све мање. Према проценама водећих светских геолога „нафтни слом” је требало да уследи између 2010. и 2020. године, после чега ће производња бити све мања.

Истовремено, услед динамичног економског рата многољудних држава попут Кине, Индије, Нигерије и Индонезије, као и раста светске популације, потражња за нафтом ће бити све већа. Овај дисбаланс доведиће до вртоглавог повећавања цене нафте, што је већ виђено у периоду 2000–2014. године, када је цена нафте скочила за чак шест пута. Повећавање цене нафте имаће значајну улогу у светској економији и одражавати се на економске системе појединих држава. У наредним деценијама нафта постаје све важнији чинилац, због чега ће велике силе тежити да успоставе фактичку контролу над извориштима или да у своју орбиту „усисају” државе произвођаче. То ће узроковати ескалацију у већ постојећим геополитичким жариштима или отворити нова. Са геополитичког становишта посматрано, тешко је очекивати да ће се главни геополитички играчи и мултинационалне нафтне компаније претерано обазирати на еколошке последице које ће несумњиво настати исцрпљивањем преосталих резерви сирове нафте. Њихово досадашње понашање, дугорочне стратегије које се тичу појединих светских региона и повлачење потеза у текућој политици несумњиво указују на то да је приоритет овладавање нафтним извориштима ради даље експлоатације и остваривања високих профита, а не брига за заштиту биодиверзитета и животне средине. Предност се даје финансијском капиталу, а не природном капиталу. То може дугорочно дестабилизирати седам нафтних зона – геополитичких жаришта: северноамеричко, јужноамеричко-карипско, екваторијално-афричко, блискоисточно, средњоазијско, арктичко и сибирско, али и узроковати сукобљавања кључних геополитичких играча.

Литература

- [1] Bžežinski, Z.: *Velika šahovska tabla*, CID: Romanov, Podgorica: Banjaluka, 2001.
- [2] Campbell, C., Laherrère, J.: „The End of Cheap Oil”, *Scientific American*, Vol. 278, No. 3, March 1998, стр. 78-83.
- [3] Čilek, V., Kašík, M.: *Nejistý plamen*, Dokořán, Praha, 2005.
- [4] Gbelský, J.: „Fenomén ropy v súčasnej civilizácii”, у: *Energetická bezpečnosť a mezinárodná politika*, Professional Publishing, Praha, 2011, стр. 131-138.
- [5] Gopaldak, R.: „Nigeria is poised to become Africa's most powerful nation”, *TMSA*, Jan 4, 2012. Доступно на: <http://www.trademarksa.org/news/nigeria-poised-become-africa-s-most-powerful-nation>
- [6] Gordon, R.: *The American Business Cycle. Continuity and Change*, National Bureau of Economic Research, Studies in Business Cycles, Vol. 25, The Chicago University Press, Chicago, 1986.
- [7] Gretchen, M.: *Hemispheric Imaginings: The Monroe Doctrine and Narratives of U.S. Empire*, Duke University Press, Durham, 2005.
- [8] Ivanhoe, B. L. F.: „Future world oil supplies: There is a finite limit”, *World Oil*, Vol. 216, No. 10, Oct. 1995, стр. 77-87.
- [9] Ivanhoe, B. L. F.: „Updated Hubbert Curves Analyze World Oil Supply”, *World Oil*, Vol. 217, No. 11, Nov. 1996, стр. 91-94.

- [10] Kegli, Č., Vitkof, J.: *Svetska politika: trend i transformacija*, CSES: Diplomatska akademija, Beograd, 2004.
- [11] King, B.: „Ali Samsam Bakhtiari and peak oil”, *Energy Bulletin*, March 2007. Доступно на: <http://www2.energybulletin.net/node/29162>
- [12] Kirkland, E: *A History of American Economic Life*, Appleton, New York, 1951.
- [13] Kohl, K.: „Nigerian Oil Production”, *Energy and Capital*, July 15, 2010. Доступно на: <http://www.energyandcapital.com/articles/nigerian-oil-production/1211>
- [14] Kovačová, L.: „European Union's (In)security. Dependence on Russia”, *Defence and Strategy*, Číslo 2, 2007.
- [15] Доступно на: <http://www.defenceandstrategy.eu/cs/aktualni-cislo-2-2007/clanky/#.UyLfnFhV6zk>
- [16] Krejčí, O.: „Geopolitika a energetika”, y: *Energetická bezpečnost a mezinárodní politika*, Professional Publishing, Praha, 2011, стр. 11-23.
- [17] Lee, S.: „The 1951 San Francisco Peace Treaty with Japan and Territorial Disputes in East Asia”, *The Pacific Rim Law & Policy Journal*, University Washington School of Law, Vol. 11, No. 1, 2002, стр. 63-146.
- [18] Orphuls, W.: *Ecology and the Politics of Scarcity*, W. H. Freeman, New York, 1977.
- [19] Orphuls, W.: *Plato's Revenge: Politics in the Age of Ecology*, The MIT Press, Chicago, 2013.
- [20] Osita, A.: „Ethnic Militias and the Threat to Democracy in Post-Transition Nigeria”, *NAI Research Report*, Nordic Africa Institute, Issue 127, 2004, стр. 1-57.
- [21] Петровић, Д.: *Русија на почетку XXI века*, Прометеј, Нови Сад, 2007.
- [22] Петровић, Д.: *Демографска обележја савремене Русије*, Српско географско друштво, Београд, 2007.
- [23] Ponting, K.: *Ekološka istorija sveta. Životna sredina i propast velikih civilizacija*, Odiseja, Beograd, 2009.
- [24] Пророковић, Д.: *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник: Геополитика, Београд, 2012.
- [25] Пророковић, Д.: „Зашто је ЕУ (гео)политички несамостална?”, *Национални интерес*, Год. IX, Vol. 16, бр. 1/2013, стр. 63-78.
- [26] Pope, H.: *Sons of the conquerors: the rise of the Turkic world*, The Overlook Press, New York, 2006.
- [27] Robert, C. [et. al.]: „The Value of the World's Ecosystem Services and Natural Capital”, *Nature*, Vol. 387, May 1997, стр. 253-259.
- [28] Sakwa, R.: *Chechnya: From Past to Future*, Anthem Press, London, 2005.
- [29] Shinn, D.: „Africa, China, the United States, and Oil”, *Center for strategic and international studies*, 2014. Доступно на: <https://csis.org/story/africa-china-united-states-and-oil>
- [30] Švihliková, I.: „Ropa: strategická komodita-poptávka, nabídka a cena”, y: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů, Praha, 2008, стр. 21-94.
- [31] Trenin, D., Weber, Y.: „Russia's Pacific Future: Solving the South Kuril Islands Dispute”, *Carnegie Endowment for International Peace*, Dec 2012. Доступно на: <http://carnegieendowment.org/2012/12/11/russia-s-pacific-future-solving-south-kuril-islands-dispute/esoi>
- [32] Valter, F.: *Katastrofe: jedna kulturna istorija od XVI do XXI veka*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012.
- [33] *British Petroleum Statistical Review of World Energy-2013*, British Petroleum, London, 2013.
- [34] *Key World Statistics 2013*, International Energy Agency, Paris, 2013.
- [35] *Larousse enciklopedija [1-3]*. JRJ, Zemun, 2004.
- [36] Евразийское экономическое сообщество: <http://www.evrases.com>
- [37] International Monetary Fund: <http://www.imf.org>
- [38] NASA: <http://www.hq.nasa.gov>
- [39] Petroneft: <http://petroneft.com>
- [40] US Energy Information Agency: www.eia.org